

УДК ???

РЕЧЕННЄВІ КОНСТРУКЦІЇ З ЛОКАТИВНИМИ СУБСТАНЦІАЛЬНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Масицька Т.Є., Яроцук Л.Г.

Питання всебічного аналізу локативних компонентів, їх функціональних особливостей у художньому тексті належать до *актуальних* питань функціонального синтаксису. У синтаксичній системі сучасної української мови субстанціальні і предикатні синтаксеми локативного типу становлять чітку семантико-синтаксичну організацію, що властива багатьом різновидам речень і своїми виявами, функціями вагомо розширює та доповнює виражальні можливості всієї мовної системи.

Окремі аспекти дослідження цієї проблематики в українському мовознавстві знайшли відображення у працях Є. Тимченка, Й. Андерша, І. Вихованця, А. Загнітка, Н. Степаненко, М. Сеніва [11;1; 3-5; 8; 10].

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю вивчення і опису усіх можливих типів реченневих конструкцій із локативними компонентами. Всебічне обґрунтування функціональних особливостей цих семантико-синтаксичних одиниць у мовному плані вирішує проблеми функціональної синтаксичної теорії і визначає її спрямованість на розв'язання різноманітних синтаксичних явищ.

Мета нашої розвідки полягає у всебічному обґрунтуванні функціональних особливостей локативних компонентів, що можливе при розв'язанні таких завдань, як: аналіз реченневих конструкцій із локативними компонентами, розгляд їх функціональних особливостей у художньому тексті. Джерелом дослідження локативних компонентів обрано роман Уласа Самчука „Волинь”.

Синтаксичні одиниці в ієрархічному плані посідають неоднакове місце. Основною синтаксичною одиницею виступає речення, якому підпорядковані мінімальна синтаксична одиниця і словосполучення. Речення як предикативна синтаксична одиниця, основна синтаксична одиниця-конструкція становить граматично організоване поєднання слів та має певну смислову й інтонаційну завершеність. В синтаксичній системі сучасної української мови речення протиставляється мінімальній синтаксичній одиниці і словосполученню за формою і функціями.

Синтаксичним одиницям властива елементарність і неелементарність. І.Р. Вихованець вважає, що найбільші складності викликає інтерпретація синтаксичної елементарності у мінімальних синтаксичних одиницях [4, с.16]. Поняття елементарності посідає важливе місце в різних галузях науки. З цього приводу Ю.С. Степанов зазначає, що „в історії науки елементарність ніколи не була тільки простотою, а включала в себе аспект фундаментальності, вихідності, істотності й неподільності. Ці аспекти і складають, очевидно, вихідний смисл поняття елементарності і його відносно стабільний інваріантний зміст” [9, с.274].

Синтаксична теорія дає надзвичайно багатий матеріал для дослідження типів, моделей речення у їх конкретному інтонаційному вираженні та лексико-граматичному

наповненні. Але до всіх типів речення – і продуктивних, і непродуктивних – повинні бути застосовані найзагальніші синтаксичні поняття, основні граматичні категорії, які визначають природу речення взагалі.

У мовній ієрархічній системі синтаксичних одиниць реченнєва конструкція є складною структурою. Вона формується з простих компонентів, поєднаних в одне ціле семантико-синтаксичними відношеннями. У простому елементарному реченні семантико-синтаксичні відношення спрямовані від залежного компонента до опорного, який звичайно виражений дієслівним предикатом. Кожне елементарне речення складається з предикатного компонента як центрального компонента і однієї або більше синтаксем, що супроводжують предикат.

Ми виділяємо п'ять типів реченнєвих конструкцій із локативними компонентами:

1. Реченнєва конструкція **С + П_д + Л¹**. Конструкцію формують локативні предикати, що позначають місцеперебування суб'єкта: *жити, залишатися, з'явитися, коренитися, лежати, мешкати, опинитися, перебувати, розташуватися, сидіти, стояти, юртуватися* та ін. [3], напр.: *Матвій зупиняється за садом (т.1, с.22); Він лежить з розплющеними очима і вдихається у темноту (т.1, с.130);... він усе лежить і ніяк не може встати (т.1, с.131); Трохи нижче, над самою дорогою, де було кілька куців ліщини, на стежці щось лежить (т.1, с.251); На колодах, що лежать на вигоні, сидить Мокрина (т.1, с.159); Між батьком і сином стоїть дерево (т.1, с.282)*. Локативна синтаксема статичного значення функціонує у реченнях, у яких суб'єктна синтаксема може виражатися: 1) особою з номінативною семантикою імені, напр.: *А Володько, як звичайно, мусить сидіти на возі (т.1, с.148);...Хведот сидить серед дороги (т.1, с.152);... аж ген смерком на подвір'ї з'явився Настин двоюрідний брат Титко (т.1, с.152);...на стежці біля тієї молодієї грушечки-цукрівки сидить Хведот, а проти нього собака Пундик (т.1, с.159)*; 2) особою, вираженою займенником, напр.: *І спить він тепер надворі, під повіткою, а часом і просто під голим небом на землі (т.1, с.155); Ось вони сидять обидва за хатою на дворі (т.1, с.158); Він жив і виріс на хуторі (т.2, с.9); Всі сиділи в хаті (т.2, с.106)*; 3) особою із загальним семантичним значенням, напр.: *...гості гостяться у Дядька Єлисея (т.1, с.149);...на лузі одного сонячного ранку, ніби на замовлення, з'являється багато чоловіків (т.1, с.155); А вечором дівчата сидять на колоді (т.1, с.156); Сплять дівчата на горіжці на снізі (т.1, с.158);...мати стояла в темноті біля хворого (т.1, с.125)*; 4) предметом, напр.: *... сад... розлігся по схилі яру на сонці (т.1, с.149);... перед ним стоїть шість підвід лебедських (т.1, с.152);...над річкою стоїть туман (т.1, с.158);...(село)...лежить у балці на шляху (т.1, с.194); А з обох боків долини ліс валом темним стоїть, особливо вечорами та ночами, ніби зачарований (т.1, с.144)*.

2. Реченнєва конструкція **С + П_д + Л₁ + Л₂ + Л₃** (її складають чотиривалентні дієслівні предикати, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта, адресата і локатива). До цієї конструкції належать предикати, що позначають процес пересування: *бігти, брести, бродити, волочитися, іти, крокувати, кульгати, лізти, плентатися, повзти, простувати, прямувати, сунутися, ходити, шкандибати* і под. [3]. Напр.: *У цей час із-за рогу ліцейного муру, вулицею Директорською, почали виходити також учні української гімназії (т.1, с.198); Володько лишає все і брєде, брєде стежкою сюди (т.1, с.149); Викрались та йдуть лугом, стежкою тихенько, одна за одною, а за ними Володько (т.1, с.157); Темними лісами, глухими дорогами і аж другого дня вийшли на трахт, що веде з Острога, через Шумське, до Крем'яця (т.1, с.194)*. У досліджуваному творі також

¹ П_д – дієслівний предикат, С – суб'єкт, О – об'єкт, А_д – адресат, І_{зн} – інструменталь (засіб пересування), І_{зд} – інструменталь (засіб дії), Л – локатив

функціонують реченнєві конструкції, у яких суб'єкт виражається предметним значенням, напр.:...ті дерева... біжать в долину ген аж до тієї стежки над лугом (т.1, с.149);...знічев'я з-за куца щось волохате з криком виривається(т.1, с.157).

3. Реченнєва конструкція **С + П_д + Ізп + Л₁ + Л₂ + Л₃** (її репрезентують суб'єкт, об'єкт, інструменталь і локатив). До п'ятивалентних дієслівних предикатів належать дієслова, які означають рух, напр.: їздити, їхати, летіти, мчати тощо [3]. Варто відзначити, що серед полівалентних предикатів ця група є найчисленнішою, напр.:...приїхала лише Домаха з Півча, хрещена Володькова мати (т.1, с.180); Вони мчать просто на ліс, що видніє далеко перед ними (т.2, с.115); Під'їхали до пралісу й стинились (т.2, с.115); Під'їжджають і від'їжджають блискучі авто (т.2, с.115); (Володько) їхав гренджолами (т.2, с.119); Добре їхалось (полем) (т.2, с.120); Він там десь витає в просторах рідної землі (т.2, с.121); Пригадує Христа, що їхав у Єрусалим на осли (т.2, с.147); Приїхали (кіньми), пам'ятаю, на Великдень (т.2, с.153).

4. Реченнєва конструкція **С + П_д + О + Ад + Л₁ + Л₂ + Л₃** (її характеризують суб'єкт, об'єкт, адресат і локатив). Шестивалентні дієслівні предикати позначають об'єктне і суб'єктне переміщення. До шестивалентних дієслівних предикатів відносимо такі дієслова, як: внести, вносити, винести, виносити, віднести, відносити, донести, доносити, занести, нанести, наносити, наднести, надносити, нести, принести, приносити, перенести, переносити, піднести, підносити, пронести та ін. [3]. Напр.: дід Улян... приносить за пазухою якогось тирого з басолею (т.1, с.135); Хведот ще прибіжить і принесе кілька квіток жовтих з болота (т.1, с.135); А інколи мати винесе його з постіллю надвір (т.1, с.135). Від Матвієвого хутора бігом несуть двоє відер води (т.1, с.270); Марко приніс на дерев'яній таці дві порцелянові чашки чаю(т.2, с.227); Василь зносить мішки (т.2, с.185).

5. Реченнєва конструкція **С + Д + О + Ад + Ізп + Л₁ + Л₂ + Л₃** (її утворюють семивалентні дієслівні предикати, які валентно сполучаються із суб'єктом, об'єктом, адресатом, інструментом і локативом). Семивалентні дієслівні предикати позначають просторове переміщення суб'єкта і об'єкта. Семивалентним дієслівним предикатам властива лише семантика переміщення, напр.: везти, відправити, відправляти, доставити, доставляти, експортувати, імпортувати, навести, навозити, надвезти, надвозити, перевезти, перевозити, переміщати, переміщувати, транспортувати, переправити, переправляти тощо [3]. Ці дієслівні предикати становлять ієрархічно верхинну групу дієслів щодо їх валентної спроможності. В українській мові кількість семивалентних предикатів незначна і представлена серед дієслівних предикатів руху, що позначають орієнтоване щодо початкового і кінцевого пункту переміщення об'єкта, яке здійснює суб'єкт через визначений шлях або простір...Володько перевозив її (цеглу) саньми (т.2, с.109); Всі знали Семена як того, що возив Габльові горілку (т.2, с.232).

У реченнєвих конструкціях **С + П_д + Л₁ + Л₂ + Л₃**, **С + П_д + Ізп + Л₁ + Л₂ + Л₃**, **С + П_д + О + Ад + Л₁ + Л₂ + Л₃**, **С + Д + О + Ад + Ізп + Л₁ + Л₂ + Л₃** локатив зазнає диференціації на початковий і кінцевий пункти руху (Л₁, Л₂) і шлях руху (Л₃).

Семантична структура речення характеризує взаємодію семантичних компонентів. Вони організуються в ній на певній ієрархічній основі, яка визначається рангом семантичних компонентів. Головну роль в утворенні речення відіграють семантичний предикат і суб'єкт. Основу семантичної структури речення становлять відношення між суб'єктом і предикатом, які визначають співвіднесення змісту речення з дійсністю [2, с.56-57; 6, с.68-73].

Локативна синтаксема переважно вживається при трьох розрядах локативних дієслів: дієсловах власне локативних, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії.

Характерну рису цих дієслів становить наявність у їх структурі локативного приєднання, який диференціює лексичні значення дієслів і викликає семантичну і морфологічну варіантність локативних субстанціальних синтаксем [7, с.42].

Семантичними варіантами локативної синтаксеми виступають три типи варіантів: варіанти із значенням статичної локалізації, варіанти з динамічним значенням напрямку руху і варіанти з динамічним значенням шляху руху. Морфологічними варіантами локативної синтаксеми є місцевий, знахідний, родовий, давальний і орудний відмінки. Семантична і морфологічна своєрідність локативних синтаксем зумовлюється численною групою локативних приєднань, яких у сучасній українській мові нараховується понад сто і які групуються навколо центральної семантичної осі “контактність – дистантність”. Вони вимагають поєднання із статичними або динамічними відмінками. З подальшим розвитком локативної системи посилюється друге протиставлення “статичність – динамічність” [3, с.130].

Сукупність усіх функціональних позицій конкретного предиката формує валентний потенціал. У художньому тексті позиції всіх субстанціальних синтаксем, валентно поєднаних з предикатом, як правило, реалізуються не повністю.

Список літератури

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987.- 191 с.
2. Арват Н.Н. О семантике предложения //Филол. науки. – 1979. – №5. – С.52-61.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія. – Донецьк, 2001. – 662 с.
6. Масицька Т.Є. Валентність і структура семантично елементарного простого речення //Лінгвістичні студії: 36. наук. праць. – Випуск 2. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – С.68-73.
7. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Ред. вид. відд. ВДУ, 1998. – 208 с.
8. Сенів М. Засоби вираження локативності у класичних мовах //Лінгвістичні студії: Вип.4.–36. Наук.праць. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – С.12-23.
9. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
10. Степаненко Н. Локативні дієслівно-іменні конструкції з прийменниками напереріз, навперейми в українській мові і їх відповідники в російській мові // Проблеми граматики, фонетики, лінгводидактики. – Полтава, 2001. – С.46-49.
11. Тимченко Є.К. Локатив в українській мові: 3 укр. складні. – К.: Вид-во Укр.Ан, 1925. – 71 с.

Джерела дослідження

1. Самчук У.О.Волинь: Роман у трьох частинах. Т.1. – К.: Дніпро, 1993. – 574с.
2. Самчук У.О.Волинь: Роман у трьох частинах. Т.2. – К.: Дніпро, 1993. – 334с.
3. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

Поступила до редакції 19.01.2006 р.